

СВЯТО СВОБОДИ ЯК ВИХІД ІЗ «ПРОПАЩОГО ЧАСУ»: УКРАЇНСЬКІ АЛЬТЕРНАТИВИ БЕРЕЗНЯ 1917 Р.

Олександр ХОМЕНКО

orcid.org/0000-0001-5427-0389

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу

«Музей Української революції 1917 – 1921 років» Національного музею історії України

Анотація. Початок Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії – це час, коли організовані структури українського руху в Наддніпрянщині були практично цілковито знищені репресивним апаратом царату. З вибухом Першої світової війни було припинено легальний вихід української преси, унеможливлено діяльність українських політичних, кооперативних, освітніх організацій, на засланні опинилася низка чільних українських діячів, у тому числі й М. Грушевський – визнаний тогочасний лідер національного руху. Окупація російською армією Галичини і розпочатий там відвертий терор проти національно свідомого громадянства спричинили до того, що українство втратило свою «тилову базу», на теренах якої раніше в умовах конституційного режиму Австро-Угорщини провадилася ефективна політико-просвітницька та культурна робота. Комплекс цих причин зумовив те, що наприкінці лютого – на початку березня 1917 р. у загальному вирі стрімких трансформацій українські вимоги ігнорувалися і новим урядом, який прийшов до влади після зречення Миколи II, і новими органами революційної самоорганізації – радами робітничих та солдатських депутатів.

Ситуація у Києві видавалася ще більш складною з огляду на те, що російська адміністрація приділяла контролю над цим містом, яке потенційно могло стати епіцентром національного відродження, особливу увагу. Імперські колонізатори були впевнені, що їхнє панівне становище лишатиметься непорушним: саме тому утворення 4 березня 1917 р. Української Центральної Ради з її на початковому етапі надто обережними і компромісними домаганнями не викликало в російських колах особливої тривоги. Ситуація почала змінюватися із поверненням до наддніпрянської столиці М. Грушевського: 14 березня він вперше головує на засіданні УЦР, яка під його керівництвом швидко перетворюється на провідного організатора революційного поступу українства. Переконливим підтвердженням цього стало Перше Українське Свято Свободи, яке відбулося у Києві 19 березня: 100-тисячна демонстрація, яка виразно продемонструвала українську силу, дала потужний поштовх до розгортання визвольної-національної революції, закономірним етапом якої стало проголошення повної державної незалежності України.

Ключові слова: Українська революція; Українська Центральна Рада; Перше Українське Свято Свободи; російський імперіалізм; політичні практики; історичний контекст; суб'єктність; національне відродження.

DAY OF FREEDOM AS A SIGN OF LEAVING THE “LOST TIME” BEHIND: UKRAINIAN ALTERNATIVES FOR MARCH 1917

Oleksandr KHOMENKO

Candidate of Historical Sciences, junior research fellow of the Department

“Museum of the Ukrainian Revolution of 1917–1921”, National History Museum of Ukraine

Annotation. *The onset of the February Revolution in 1917 in the Russian Empire was the time when the organized structures of the Ukrainian movement in the Upper-Dnieper Ukraine were almost completely destroyed by the tsarist repressive apparatus. The outbreak of World War One ceased the legal release of the Ukrainian press; deactivated Ukrainian political, cooperative, educational establishments; sent a number of acting Ukrainian figures into exile, including M. Hrushevsky, the well-known leader of the then national movement. Due to the occupation of Galicia by the Russian Army and its explicit terror against the nationally conscious citizens, Ukrainians lost their “home front”, which had previously served as the base for the effective political, educational, and cultural activity in terms of the Austro-Hungarian Constitutional regime. That cluster of reasons led to the fact that in late February – early March 1917, in the general whirl of rapid transformations, Ukrainian demands were ignored by the new government which came to power after abdication of Nicholas II, as well as new bodies of revolutionary self-organization, formed of labor councils and soldier deputies.*

The situation in Kyiv seemed even more complex since the Russian administration paid special attention to controlling the city which had a potential to become the epicenter of national revival. Imperial colonizers were confident in the irreversibility of their preponderant position; thus, the formation of the Ukrainian Central Council on March 4, 1917, its initial demands being too cautious and conciliatory, did not raise any anxiety among Russian powers. The situation began to change after M. Hrushevsky had returned to the capital of the Upper-Dnieper Ukraine: on March 14 he had his first time chairing a meeting of the Ukrainian Central Council, rapidly transforming it thereafter into a lead Ukrainian revolutionary actor. This was well proved by the First Day of Ukrainian Freedom, which took place in Kyiv on March 19. A 100-thousand demonstration vividly testified Ukrainian power and gave impetus to the unfolding of the national liberation revolution, which naturally resulted in the declaration of the ultimate independence of Ukraine.

Key words: *Ukrainian Revolution; Ukrainian Central Council; First Day of Ukrainian Freedom; Russian imperialism; political practices; historical context; subjectivity; national revival.*

Презентуючи впродовж цілого 2019 р. альбом «Пісні Української Революції» (один із найяскравіших проєктів у перебігу загальнодержавного відзначення визвольного-національного ствердження українства у 1917 – 1921 рр.), Т. Компаніченко, лідер гурту «Хорея Козацька», на значущості саме цієї пісні повсякчас особливо наголошував. Ідеться про «Народний марш», слова якого належать Христі Алчевській – знаній тогочасній поетці і (а це також дуже важливо!) активній учасниці нелегального українського самостійницького руху у передреволюційну добу [20]. Твір цей, написаний на основі відомої козацької пісні у квітні 1917 р., відразу ж здобувся на популярність: був покладений на музику і неодноразово передруковувався

різними тогочасними часописами, які швидко з’являлися і зникали у бурхливому вирі подій (географія публікацій охоплює цілу тогочасну «підросійську» Україну – від Слобожанщини, з якою Х. Алчевська якнайтісніше пов’язана була життям та творчістю, до Херсонщини [1]). Проте з остаточним утвердженням більшовицького режиму твір Х. Алчевської з очевидних причин був приречений на забуття, і тільки на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. він знову повертається в актуалізовану пам’ять громади: спочатку як вірш, а впродовж кількох останніх років, завдячуючи «Хореї Козацькій», і як пісня.

«Гей, не дивуйте, добрії Люде, / Що на Україні повстало: / Що сонце правди, свято свободи / Нам із небес засіяло», – ці

рядки, якими Х. Алчевська розпочинає «Народний марш», знані сьогодні, певно, усьому патріотичному загалові, проте слід визнати, що достеменний їхній історичний контекст усвідомлюється нині далеко не кожним. Автор цих рядків на кількох концертах презентаційного туру «Пісень Української Революції» у Києві спробував провести, сказати б, приватне соціологічне опитування, запитуючи у тих, хто разом із ним з таким захопленням слухав виступ гурту під орудою Т. Компаніченка, як вони розуміють слова «сонце правди, свято свободи нам із небес засіяло». Практично всі відповідали у тому сенсі, що це поетична метафора на позначення піднесення українського руху, яке розпочалося після падіння царату. Вочевидь, таке твердження не буде відверто помилковим, проте й вичерпним його не назвеш; інакше кажучи, це – правда, але ще далеко не вся. Не вся, бо у першому катрені «Народного маршу» Х. Алчевської йдеться про конкретну подію, яка відбулася у Києві і потужною хвилею національного пробудження (несподіваною як для ворогів українства, так і для щирих його приятелів) прокотилася по цілому нашому краю. Йдеться про ніколи перед тим не бачену за своїм розмахом, чисельністю та пасіонарною енергетикою демонстрацію в наддніпрянській столиці, яка відбулася 19 березня 1917 р.: Першим Українським Святом Свободи назвала її Українська Центральна Рада (далі – УЦР). І попри те, що від часу появи на історичній арені самої УЦР тоді минуло понад два тижні, що вона, готуючи цю демонстрацію, не могла спиратися на жодний адміністративний апарат, не мала ні фінансів, ні навіть жодної до 19 березня 1917 р. україномовної газети у

місті (а мала тільки й лише моральний авторитет), Українське Свято Свободи стало рубіконом нашої історії. Воно поділило її плин на два чітко відмежованих етапи. До Українського Свята Свободи – то була історія «пропащого часу» (саме в такий спосіб називав той період українського буття, який розпочався від часу інкорпорації козацького краю в склад Московщини, М. Драгоманов [8]): скута кайданами російського централізму Україна могла бути мрією, інтелектуальною конструкцією, геніальною поетичною візією, але щоденною актуальністю газетних шпальт вона не була і бути не могла. Одначе того дня вона нею стала, «одчинивши двері» (скористаюся тут тичинівським образом із його геніального вірша про велич і трагедію нашої революції) в той вимір реальності, який через Національний конгрес, через військові з'їзди, через Генеральний Секретаріат привів її до Четвертого Універсалу та самостійницького державного ствердження. Саме 19 березня 1917 р. і саме в Києві все кардинально змінилося: того дня Україна (наразі йдеться про її наддніпрянське осердя як генератор нашої етнічної пасіонарності і визначальний чинник історико-світоглядowego формотворення концептів українського революційного зриву 1917–1921 рр.) з очевидністю для всіх здобулася на власну суб'єктність.

І тому такою важливою окреслюється необхідність не стільки навіть історико-фактологічного (бо основний масив належних до цього контексту фактів та подій вже достатньою мірою оприявнений у дискурсивному просторі нашої історіографії), скільки концепційно-українознавчого аналізу переходу від «України в собі» до «України для себе»,

від України етнографічно-літературної (дореволюційної) до України суверенно-інституційної та навіть міліарної (пробудженої «в огні і бурі революції»). Переходу, який відбувався у дуже короткому часовому проміжку: нижньою межею його було формування на початку березня 1917 р. групою київських політичних та культурних діячів УЦР (із дуже обережними ще як на стрімкій революційний час вимогами), а верхньою – Перше Українське Свято Свободи, яке, у суті речі, і належало б щорічно урочисто відзначати, як відзначаємо ми річниці проголошення самостійності України чи Акта Злуки. Варто наголосити: попри те, що перебіг подій на київських вулицях 19.03.1917 р. відомий нам з багатьох документів та спогадів сучасників (щонайдокладніший опис Першого Українського Свята Свободи подає 2 число «Вістей з Української Центральної Ради у Києві» [2, с. 152 – 155], яке побачило світ за два дні після нього), належної світоглядної концептуалізації цієї етапної в нашій національній бутності події ми (особливо, коли вести мову про історичну свідомість загалом) і досі не маємо. Тому перспективною під цим оглядом бачиться спроба проаналізувати окреслений історичний «сюжет» у розгортанні своєрідного історіографічного «діалогу голосів», репрезентованого двома взаємопротилежними свідченнями: виразно проукраїнським та не менш виразно антиукраїнським. Такий підхід допоможе осмислити події в об'ємному просторі реальної історичної конфліктності, у драматичному протистоянні тенденцій, які тільки ще формувалися в конкретному історичному часі і які сучасники часто вважали за випадковість або за набір окремих фактів, не пов'язаних

внутрішньою логікою цілісного історичного нарративу. Архетиповим прикладом проукраїнського свідчення можуть правити «Спомини» голови УЦР М. Грушевського: у ніч з 12 на 13 березня 1917 р. він повернувся із заслання до Києва і вся «українська хвиля», яка виплеснулася на площі та вулиці наддніпрянської столиці 19 березня, мала в його особі не лише визнаного лідера й організатора, а й найсумліннішого літописця.

Протилежним полюсом буде газета «Киевлянин» – одне з кращих в аспекті фахової журналістики видань у цілій тогочасній Російській імперії, яке послідовно і цілеспрямовано обстоювало антиукраїнську позицію від самого початку свого виходу у 1864 р. «Киевлянин» заповзято підтримував усілякі урядові заборони української мови та культури: його співробітники справедливо вважали себе за головних репрезентантів російської «присутності» та охоронців імперського status quo на Наддніпрянщині (Україну як духово-світоглядну та історико-культурну реальність «Киевлянин» приципово заперечував, послідовно вживаючи навіть у назві своїй бюрократично-колонізаторський топонім «Юго-Западный край»). Аби відчуті «градус» тієї шовіністичної істерії, якою виповнювалися шпальти «Киевлянина», досить, наприклад, процитувати допис у його числі за 5 березня 1915 р. Там ідеться про приїзд в окуповану російськими військами Галичину (школа, преса, книгарні, наукові установи – взагалі, будь-які прояви українського культурного життя були там понижені з несамовитою жорстокістю) архієпископа Євлогія (Георгієвського) – затятого русифікатора, який у лютому 1915 р. завітав до слухачів терміново зорганізованих

у Тернополі «курсів русского языка». Далі – пряма мова: «Выразив радость при виде этой дружной семьи, этих пионеров, призванных к насаждению великой русской культуры в среде своего родного галицкого народа, владыка отметил всю важность для Галичины настоящего момента, когда Державная Сестра с распростертыми объятиями встречает свою младшую сестру, которая на протяжении веков насильственно отторгалась от нее... Но не умерла многострадальная Галичина, говорит владыка, она вынесла это испытание и доказала, как крепка душа русского человека. И близко то время, когда родная Галичина вздохнет свободно, полной грудью, стряхнет с себя многовековой гнет немецкого засилья и выйдет на ровную широкую дорогу национально-русского культурного прогресса, – сольется в одно неразрывно-целое со своей Державной Сестрой, – в единую, неделимую Россию» [3].

Але водночас не можна не відзначити і того, що відомий своїми яскравими виступами з «думської» трибуни публіцист В. Шульгін, який був фактичним власником і видавцем газети, у 1917 р. чітко відстежував як загальний напрям, у якому розвивалися революційні процеси (зрозуміло, аж ніяк не відмовляючись при цьому від своїх послідовно антиукраїнських позицій), так і визначальні доміанти зміни тогочасних суспільних настроїв: з огляду на це керувана ним газета постає надзвичайно цікавим «барометром» київської політичної атмосфери. І слід визнати, що на ранньому етапі Східноєвропейської революції 1917 р. цей «барометр» не віщував для підросійської України нічого доброго. З початком Великої війни 1914 р., яку ми тепер узвичаєно називаємо Першою світовою,

українські суспільно-політичні інституції були просто розчавлені російською адміністрацією: політичні партії, культурні інституції, видавництва, преса, початки національної освіти – усе це кількома розчерками пера царських бюрократів було просто зліквідовано. І, що найгірше, ці абсолютно варварські форми не спричинили ні до дієвих протестів організованого українського громадянства, ні, тим більше, до форм збройного опору. Катастрофічного характеру подією стало те, що український рух на Наддніпрянщині у 1914 – 1915 рр. утратив свій традиційний «тиль», яким протягом багатьох десятиліть лишалися для нього Галичина й Буковина, відтепер окуповані царською армією. Тому історик та громадський діяч К. Лоський (у 1918 р. – посол УНР у Фінляндії, Швеції та Норвегії), який наприкінці 1918 р. опублікував у Гельсінкі книгу «Украинский вопрос, Россия и Антанта», мав усі підстави в такий спосіб писати про «українське питання» в неозорій московсько-петербурзькій імперії у самісінький переддень падіння царату: «Казалось, что украинское дело окончательно погибло. Казалось, что русскому правительству можно уже с полным основанием танцевать танец дикарей над трупами павших врагов, которым уже никогда не воскреснуть» [5, с. 260].

З огляду на такий, сказати б, бекграунд навіть наприкінці лютого 1917 р., коли трон уже зовсім хитався, адміністрація в Києві ще міцно тримала ситуацію під контролем. Прикметно, що 26 лютого (датування – за старим стилем), коли в Петрограді революція вже входила у свою переможну фазу і цілі райони міста просто не контролювалися поліцією, у Києві російська адміністрація не

дозволила на день смерті Т. Шевченка навіть скромної церковної панахиди. Того дня українське громадянство, за свідченням М. Грушевського (а його дружина та донька були тоді в Києві), обмежилось тим, що «в захисті для галицьких і біженецьких дітей було уряджене маленьке дитяче літературне свято, на котрім зібралось трохи інтелігенції» [6, с. 128]. Ще один симптоматичний факт – уже з 2 березня, коли Микола II зрікся престолу, у Петрограді студенти, об'єднавшись у Тимчасовий Український Революційний Комітет, поширювали видрукувану ними відозву «До українського Громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді», де, висуваючи для України вимогу національно-територіальної автономії, водночас стверджували і концепти, значно радикальніші за автономістську перспективу: «Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу» [15, с. 328], – наголошували «петроградські українці». У Києві ж цього дня, як переконує відповідне число «Киевлянина», не було жодних помітних революційних збурень, натомість, як і багато років поспіль, у присутності найвищих військових та цивільних чинів – у Софійському соборі! – згадували Олександра II [16], який своїм Емським указом підписав смертний вирок українському друкованому слову.

Назагал беручи, якщо вести мову про найбільш ранній період великої революційної трансформації, яка розпочалася в Києві на самому початку весни 1917 р. (умовно кажучи, цей етап тривав

від 4 березня, коли було утворено УЦР, до повернення із заслання М. Грушевського: цей приїзд створив умови для переходу процесів національного відродження на якісно вищий щабель розвитку), то слід визнати, що ні масштаби українського руху, ні інтенсивність його розгортання не давали російським «господарям становища» підстав для якогось серйозного занепокоєння. Так, українство свідоме (та й несвідоме, яке в тій ситуації доволі швидко здобувалося на національну свідомість) почало прокидатися від летаргійного сну, організуватися та об'єднуватися, крига прямих царських заборон була зламана, але на тлі міських площ, щоденно заповнених десятками тисяч людей із революційними транспарантами та червоними прапорами, цього було надто мало. Перша відозва УЦР від 9 березня, окрім загальних слів про підтримку нової влади в Петрограді, містила і абсолютно чуже системі суверенного україноцентричного мислення твердження про те, що саме із загальноросійських Установчих Зборів «уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос твій (українського народу. – О. Х.), справжня воля твоя» [23, с. 38]: повищі рядки – промовиста маніфестація того, що в свідомості авторів відозви імперія продовжувала існувати, і саме вона, а не Україна та Київ, була та лишалася суб'єктом змін. Імперія вперто продовжувала домінувати і в політичній концептосфері тих українських діячів, що їх у нашій історіографії узвичаєно називають найрадикальнішими самостійниками. В. Андрієвський (людина з кола автора «Самостійної України»: упродовж 1912 – 1913 рр. він співпрацював із редактованим М. Міхновським часописом «Сніп»)

у своїй праці про М. Міхновського посилається на розповідь Є. Чикаленка, який свідчив, що наприкінці лютого 1917 р., коли революція уже вирувала на петроградських вулицях, М. Міхновський запропонував Є. Чикаленку надто своєрідний план української реакції на події, які відбуваються. У загальних рисах він полягав у тому, що складені з українців військові підрозділи входять у бунтівну столицю Російської імперії і придушують революцію, аби «забезпечити російському цареві в такий спосіб його корону» [19, с. 304]. Україна після цього лишалася б під владою династії Романових, але врятований імператор Всеросійський мав «зобов'язатися поновити статті Б. Хмельницького і власною присягою забезпечити, що ні російські урядники, ані військо не сміють переступати кордонів України» [19, с. 304]. Власне, саме такі світоглядові «горизонти» українських лідерів, які і в якісно новій історичній ситуації мислили інерційно, або стверджуючи, що «справжній голос» України пролунає з Всеросійських Установчих Зборів, або сподіваючись, що після кількох століть московської агресії якійсь присязі імператора можна ще вірити, і спричинили до того, що початком березня 1917 р. український рух не помічали ні в Петрограді, ні в Києві. Не помічали, бо для російських політиків як «господарів ситуації» особливих проблем він ще не створював.

Яскраве тому підтвердження знаходимо у мемуарах відомого тогочасного київського адвоката О. Гольденвейзера – у майбутньому члена УЦР від об'єднаних єврейських організацій: «Это, повторяю, легкомысленное пренебрежение к украинскому национальному движению со стороны русской и еврейской

интеллигенции проявилось и в первые недели революции. Мы в эти недели не знали и не хотели знать ничего об украинстве и об его национальных домогательствах. И каждое напоминание о них, исходившее от заинтересованных кругов, воспринималось нами, как грубая бестактность» [5, с. 14]. Не бажав нічого знати про відроджуване українство і «Киевлянин»: на цьому етапі розгортання революції його редакція була твердо переконаною, що воно – то якесь локальне явище, не варте особливої уваги на тлі масштабних трансформацій. Звичайно, як видання щоденно-інформаційне «Киевлянин» взагалі не згадувати про український рух просто не міг, але робив він це у формі, яку можна назвати ігнорациєю з елементами підкресленої зневаги. Так, інформацію про утворення «Центральной Рады» [17] в числі від 4 березня подано на другій шпальті газети (перша шпальта – то головні політичні новини, в яких для українського «порядку денного» місця просто немає), і подано її значно нижче за такі, суттєво важливіші, з точки зору журналістів «Киевлянина», повідомлення (із перспективи сторічної давнини вони бачаться просто мікроскопічними), як інформація про «утверждение в должности заведующего отделением счетоводства службы движения Юго-Западных дорог А. В. Ассельберга» [17], що «с вчерашнего дня стали работать полным ходом четыре киевских мельницы» [17]. Українство для центральної проросійської газети Києва – це щось слабке, другорядне, надокучливе: в переважній більшості чисел «Киевлянина» окресленого періоду про нього не згадують взагалі, хоча іноді трапляються спорадичні повідомлення чи про те, що до київського «Совета общественных

організацій» обрано делегата «от українских организаций» [25], чи про те, що в Київському університеті «украинская милиция занимает двенадцатую аудиторию, еврейская и другие милиции – тринадцатую аудиторию» [18]. Основний мотив тогочасних газетних публікацій «Киевлянина» – необхідність продовжувати війну до повної перемоги російської зброї: з «українською небезпекою» вже не воюють, як у добу царату – але її демонстративно не помічають.

Починаючи з 12–13 березня, ситуація починає змінюватися навіть на шпальтах непохитного у своєму шовінізмі часопису. І надзвичайно симптоматично, що саме в цей час до Києва повертається М. Грушевський, заочно обраний головою УЦР. Не можна не погодитися із Д. Дорошенком, який підкреслював, що з прибуттям Грушевського «український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керівника. Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загально признаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство» [7, с. 53]. Секретар УЦР М. Єремійв під цим оглядом висловлюється ще більш виразно: «Він зразу стер з нас той інтелігентський порошок ХІХ століття, який межував із толстовством, і прищепив нам принцип Дантона: сміливість, сміливість і ще раз сміливість» [10, с. 132]. М. Грушевський, отже, повертається у ніч з 12 на 13 березня (14 березня він уже головує на засіданні УЦР), і 12 ж березня в Петрограді перед Казанським собором відбувається панахида по Т. Шевченку та перша після зречення царя велелюдна українська маніфестація, число учасників якої сягає

25 тисяч («Багато жовнівів Петроградського гарнізону. Деякі прийшли цілими ротами. У всіх блакитно-жовті стрічки. Обличчя радісні. Чути стриманий гомін – всюди по-українськи... Після церковної панахиди – горожанська. Співають «Заповіт»... Руйнуються казки про нездатність до життя українського руху, його штучність, які... так щиро розповсюджувались старим урядом» [27], – писав про цю подію тижневик українських соціал-демократів Петрограда «Наше життя»). Вкрай важливим було те, що до українців приєдналися представники інших колоніально-поневолевних народів царської Росії – фінів, поляків, литовців, естонців. Російська преса і ціле російське «образованное общество» були вражені, якщо не шоковані: на їхніх очах саме українці – і то потужно та навдивовижу переконливо! – ставлять на порядок денний актуального політичного життя національну проблематику, вагу й значення якої досі в імперському центрі абсолютно не усвідомлювали, розглядаючи події тільки в межах звичної категоріальної опозиції «русский народ против самодержавия». П. Христюк під цим оглядом підкреслював: «Московська (тобто російська. – О. Х.) петроградська преса кілька днів писала про цю маніфестацію і з приводу неї. Вже по першим, хронікального характеру заміткам в пресі видно було, що маніфестація справила надзвичайно велике вражіння на московське громадянство. Після хронікальних заміток з'явилися в газетах цілі статті, які мали ціллю кинути світло взагалі на справу українського відродження» [28, с. 26].

«Киевлянин», який зазвичай правив за зразок оперативного реагування на біжучу політичну ситуацію (у часописі була

навіть регулярна рубрика «Телеграммы, полученные перед выпуском номера»), повідомив про українську демонстрацію лише 14 березня. Інформація ця містилася на третій (передостанній!) [4] шпальті, і передувала їй низка «важливіших», на думку редакції, повідомлень на кшталт «комиссар Г. Думы по министерству путей сообщения Бубликов предложил правлениям частных железных дорог принять срочные меры к увеличению содержания служащих мастерских и рабочих» [26] чи «Николай Николаевич (великий князь. – О. Х.) запросил телеграммой Временное правительство, может ли он выехать к себе в имение в Тульскую г.» [11]. Було очевидно, що попри чіткі сигнали, які свідчили про силу та потужність «української хвилі», «Киевлянин» все ще лишається на позиції її ігнорування. І потрібен справді надзвичайний політичний «землетрус», аби «литературную и политическую газету Юго-Западного края» (таким був традиційний підзаголовок «Киевлянина») з цієї позиції зрушити.

Проміжок із 14 по 18 березня, коли М. Грушевський та очолювана ним УЦР починають системно пробуджувати доти оспалий Київ та й цілу Україну, в окресленому контексті особливо вагомий. Зіставлення інформаційного контенту у «Споминах» М. Грушевського та в дискурсивному просторі «Киевлянина» у координатах цього хронологічного проміжку розгортається у надзвичайно цікавий інтелектуальний сюжет, сповнений непідробного внутрішнього драматизму. З одного боку, маємо у голови УЦР документальні свідчення зростання ваги та значення українського руху, лідери та учасники якого вже передчувають майбутні свої тріумфи. З другого – бачимо

практично повне ігнорування цього руху у «медійних репрезентантів» російського імперіалізму в Києві. Але для «Киевлянина» у цій ситуації це вже було не ігнорування, яке дозволяє собі впевнений переможець, а розпачливе мовчання людей, які не знають, що сказати, бо ґрунт починає вислизати у них із-під ніг.

Спочатку звернемося до «Споминів» голови УЦР: зрештою, саме вони постають джерелом об'єктивної інформації.

14 березня. Перший день головування М. Грушевського (УЦР вже у приміщенні Педагогічного музею, де майбутній український парламент отримав від міської Думи «дві кімнати, а, властиво, одну... а друга – се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат» [6, с. 135]) збігся у часі із початком роботи кооперативного з'їзду Київщини. «Він став властиво першою серйозною маніфестацією нового українства, що постало в нових умовах «розкритої Росії». В порівнянні з скромним українським мікрокосмом Ц. радою, що містився там в якійсь закоулку Пед[агогічного] музею на долині, се показне зібрання, що заповнило собою його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією» [6, с. 136 – 137]. Власне, уся стилістика цього з'їзду, як свідчило перше число першої в революційному Києві української газети «Вісті з Української Центральної Ради» [2, с. 148 – 149], мала характер демонстративно український. Українська мова у виступах практично усіх, хто зголошувався до слова, українські прапори (у дореволюційний час – відверта ознака антиурядового «мазепинства»), портрети Шевченка, Франка, Грінченка – це були вже не просто знаки «присутності» українства, а й символи його

молодої сили та енергетики. У резолюції з'їзду (окрім звичних уже вимог виборів нової адміністрації на всіх рівнях, негайного повернення із заслання галицьких заручників, впровадження української мови у практику школи, судівництва, зрештою – в усі царини громадського та політичного життя) вперше ставилося питання про національно-територіальну автономію України. Фактично йшлося тут уже – не більше і не менше! – про форму української державності.

«Сі два дні, 14 і 15 березня, в котрих паралельно проходили засідання Ц. Ради і Першого вільного кооперативного з'їзду і демонстрували київському і позакіївському світові свою солідарність і національну зв'язь, значно піднесли українські настрої і зокрема самовпевненість Ц. ради як національного представництва» [6, с. 137], – цілком підставою наголошував М. Грушевський, обраний Почесним головою з'їзду. Подальші дні ці настрої скріпили і підсилили. 16 березня відбуваються збори делегатів повітових земств Київщини за участю представників громадських організацій: на неї Центральну Раду, яка вже визнається у київських колах за очевидного репрезентанта українського руху, запрошують надсилати своїх делегатів. Того ж дня у Києві відбувається велика демонстрація (ще під загальнореволюційними гаслами російського кшталту), у якій українці вперше вийшли на вулиці наддніпрянської столиці як організована політична сила: у суті речі, це була своєрідна «чернетка» Першого Українського Свята Свободи 19 березня. «Проба удалась добре», – підкреслює у «Споминах» голова УЦР, додаючи, що ті, хто за нею спостерігав, помічали «показне число синьожовтих прапорів, що так вони доволі

помітно вирізнялися серед загальних червоних» [6, с. 141]. До сказаного слід додати, що ці дні позначені були також стрімким розгортанням українського військового руху, появою низки освітніх та церковних ініціатив, спрямованих на те, аби виборсатися з-під казенної шинелі «общерусскости», збором коштів на «Український Національний фонд», виходом на поверхню політичного життя організованих українських партій. Український рух у Києві стає силою, перед якою починають запобігати: його прихильність намагаються здобути навіть ті, хто раніше був до українства байдужий. М. Грушевський згадує під цим оглядом ім'я М. Суковкіна – голови земської управи та губернського комісара Київщини у березні 1917 р., який починає виявляти виразні симпатії до українського руху. Цей досвідчений царський бюрократ, який добре орієнтувався у швидких змінах політичної кон'юнктури, сподівався, що підтримка українців реально допоможе йому у власних кар'єрних планах [6, с. 138]. Такий, здавалося б, дрібний факт має насправді величезне символічне значення: якщо раніше будь-яка пов'язаність із «мазепинством» практично автоматично означала для російського урядовця в «Юго-Западном крае» неминучий крах службової кар'єри, то зараз цей же «український сепаратизм» ставав реальною силою, на яку можна було опертися.

Натомість «Киевлянин» у нових умовах вперто продовжує старий курс на максимально можливе ігнорування українського руху. Тієї синьо-жовтої хвилі, яка все вище й вище піднімається в наддніпрянській столиці, для нього не існує, його журналісти ще хочуть сподіватися, що все це – якісь

випадкові факти із їхньої газетної рубрики «Местные известия». «В настоящее мгновение существует одно «Величество» – Россия» [13], – переконують себе і читачів газетярі, сподіваючись, що така риторика зупинить час. Новину про широко оповіщене українськими організаціями Києва Свято Свободи, яке відбудеться 19 березня, журналісти «Киевлянина» подають в уже звичному своєму «форматі»: у рубриці «Местные известия». Так само у притаманній їм манері у стовпчику новин цьому повідомленню передує мало суттєва інформація про ліквідацію залізничних рад при управліннях доріг [14], а після цього повідомляється, що в приміщенні Київського окружного суду організовується добровільний збір золотих прикрас, аби покращити фінансове становище Тимчасового уряду [24]: «Киевлянин» усіляко підкреслює, що український рух має характер настільки малозначущий, що поважно говорити про нього просто не випадає. Можна було сподіватися, що у наступному числі «Киевлянина» між повідомленнями про якісь дрібні події з'явиться і маленька заміточка про те, що українська маніфестація відбулася. Проте цього не сталося...

Бо 19 березня у Києві відбулося щось таке, що в систему координат «Киевлянина» не вкладалося і вкластися не могло: того дня на вулицях Києва Україна не просто з'явилася – вона прийшла і за власною волею стала повноправним господарем ситуації. «Великими ріками й малими струмочками» [2, с. 152], як писав потім журналіст «Вістей з Української Центральної Ради», стікалися того дня у київське середмістя селяни, робітники, військовики, артисти, кооператори, шкільна молодь,

полоненні-галичани, представники політичних партій. У суті речі, вперше відтоді, як у середині XVII ст. Київ потрапив в орбіту впливу деспотичної Московщини, українство змогло повносило заявити про себе, скинувши пута острахів та заборон. І водночас – то була перша ж таки серйозна демонстрація нашої національної сили. Вражаючим був її розмах (тогочасна преса писала про сто тисяч учасників під національними прапорами [28, с. 29]: лише на початку III тисячоліття, під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, українці спромоглися на численніші за цю маніфестації). Вражаючою була того дня і, назвемо це так, просторова репрезентація українства: якщо впродовж усього періоду російського панування у Києві «українська присутність» зазвичай виявлялася тут у формі інтелектуальних гуртків (кирило-мефодіївці, київська «Стара Громада» і навіть українські політичні партії початку XX ст.) та приватних зібрань, то на першому Українському Святі Свободи українці реально контролювали усі найважливіші «вузлові точки» і локації Києва. І російська влада вимушена була із цим погодитися – іншого виходу у неї просто не лишалося...

Свято розпочинається з Володимирського собору, де українські священики з Київщини правили панахиду за автором «Кобзаря»: минуло лише кілька тижнів відтоді, як російська влада забороняла на Шевченкові дні у Києві навіть у храмах згадувати ім'я українського поета (про демонстрації під українськими гаслами взагалі не могло бути й мови), але коли у півмільйонному місті на вулицю виходить сто тисяч демонстрантів, вони вже не потребують чийогось дозволу. На зібраний натовп з балконів та дахів

довколишніх будинків «дощем» падають українські відозви. Близько 12 години панотці, відправивши панахиду, виходять із собору і освячують українські військові частини: Свято Вільної України розпочинається. Над ходю майорять понад 300 національних прапорів із написами на них: «Хай живе вільна Україна», «Хай живе на Вкраїні вільне козацтво», «Ще не вмерла Україна», «Слава Україні! Хай живе національно-територіальна автономія України», «Самостійна Україна з Вільною Росією», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі». «Кожна військова частина київського гарнізону йшла з своїм синьо-жовтим прапором, також військові школи і школи прапорщиків» [2, с. 153]. Колони спускаються на Хрещатик, до міської Думи, над якою вже вивішено український національний стяг. І міська Дума, і Київський виконавчий комітет були важливими осередками протистояння українському рухові і докладали всіх можливих зусиль, аби і після падіння монархії влада в краї продовжувала належати російським колонізаторам. Але 19 березня російські урядовці (у тому числі і військова влада Київського округу) вимушені були вітати українську маніфестацію. Один із лідерів ОУН (а натовді – член УЦР від київських студентських організацій) Є. Онацький згадує: «Коли похід почав наближатися до міської думи, серед членів Київського Виконавчого Комітету... пройшла бентежна звістка: – Грушевський... Професор Грушевський іде з маніфестантами...

Члени Виконавчого Комітету на чолі з головою Бурчаком сквапно походили з балкону назустріч професорові, і за хвилину славнозвісного українського діяча, переслідуваного від царського уряду за його національну роботу, було

винесено на руках на міський балкон. Ось він перед багатотисячним натовпом – український патріарх з відкритою головою і з великою срібною бородою. Блідий, зворушений і змучений ще недавніми переслідуваннями, дивився він згори на розгойдане море людських голів, звідки здіймалося одностайне: – Хай живе професор Грушевський! Хай живе батько Грушевський!» [22, с. 286 – 287].

Голова УЦР виголошує промову, у якій закликає наново піднести прапор найкращих синів українського народу – Шевченка, Костомарова та Куліша, – які «постановили добиватися визволення України з московської кормиги, перетворення її в свобідну республіку, зв'язану федеративним зв'язком з іншими слов'янськими народами» [2, с. 153]. Маніфестанти на колінах складають таку присягу. Із Хрещатика по Трьохсвятительській маніфестанти піднімаються до Софійської площі (цього дня вона вперше стала сакральним центром Української революції): маніфестанти помолилися «за мучеників України, гетьмана Богдана, Тараса і всіх, душу свою положивших за віру, родину і волю України» [2, с. 154], а потім розпочалося Українське віче, на якому знову зі словом звертався М. Грушевський, промовляли М. Міхновський (від українських військових), М. Єремїїв (від молоді), С. Веселовський (від робітництва). Виступали і представники національних меншин – російської та польської. Над людським морем підноситься на коні Богдан Хмельницький, до його булави прикріплена синьо-жовта корогва. М. Стасюк (кооператор, економіст, згодом – генеральний секретар харчових справ у першому українському уряді) закликає студентство «стерти з пам'яті

і з п'єдесталу монумента Хмельницькому слова «волимо під царя московського» [2, с. 154], якими імперські урядовці підкреслювали своє «право» на завойовану Україну.

По-справжньому симптоматично, що у резолюції, ухваленій на Українському Святі Свободи, вперше з такою силою вияскравився ключовий для подальшого розвитку нашої національної революції імператив вольової, наполегливої твердості у своїх домаганнях: «Потвердити йому (Тимчасовому уряду. – О. Х.) наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів... котрі мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо» [2, с. 154]. Національний рух у підросійській Україні тут вперше так виразно заявляє і діями підтверджує власну рішучість «заводити» у своєму краї той державний устрій, який вважає за потрібне, не чекаючи на це ні дозволу, ні згоди Петрограда. Так, формально у резолюції ще йдеться про «широку автономію України», але ця вимога проголошувалася з таким притиском, з таким підкресленням цього «негайно», що у тональності її виразно вчувалися вже слова Першого Універсалу, які за кілька місяців по тому облетять усю Україну: «Однині самі будемо творити наше життя».

Російська влада і ціла російська суспільність у Києві (а вони вже напередодні 19 березня починали виявляти ознаки занепокоєння надто швидким, на їхню думку, розвитком українського руху) тепер стривожилися по-справжньому: як підкреслює П. Христюк, генеральний писар у першому українському уряді, «після згаданої величної маніфестації в Києві занепокоєння те перейшло в справжній переполох» [28, с. 30]. Вкрай

нервово на українську демонстрацію зреагувала проросійська преса, громадські організації, політичні групи – але на шпальтах «Киевлянина» стосовно цього питання панувала практично мертва тиша. Ні в наступному після Першого Українського Свята Свободи числі «Киевлянина» від 21 березня (№ 78), ні в числі № 79 (22 березня), ні в подальших номерах репортажу про подію, яка радикально змінила у Києві політичну ситуацію, не було: натомість видання буквально переповнювали інформації про всі інші київські новини – від політичних до найдрібніших побутових (на кшталт крадіжок гаманців у неухажаних обивателів чи зсувів ґрунту над Дніпром). Щоправда, в окремих статтях відчувається глухе роздратування проти українців (помітно, що Свято Української Свободи глибоко вразило редакцію «Киевлянина»), але у публічну дискусію ця тема не розгортається. Причини такого стану речей можна пояснити, якщо звернутися до споминів Л. Старицької-Черняхівської про березневий початок Української революції: «Сталось щось надзвичайне. Україна залила Київські вулиці й площі. Ті українці, про яких писав недоброї слави Київлянин, що їх зовсім немає, висипали на вулиці і рушили струнками лавами з своїми прапорами... Більшість людности зустрічала радісно цей надзвичайний похід. Слава Україні! Слава Україні! – лунало навколо. Але були й чорносо-тенці, що неситим оком дивилися на цей несподіваний похід... «Позвольте, да что же это, – озвався поводитирь їх, – да ведь эти хуже жидов». Крилате слово облетіло все місто, всі з сміхом переказували його...» [12, с. 529]. «Хуже жидов» – ця фраза прямо свідчила про шок. Шок як форму реакції російських

великодержавників (і найперше – самого В. Шульгіна та очолюваного ним «Киевлянина») на те, що відбулося 19 березня. Адже вони дотепер щиро вірили, що українство – то вигадка кількох десятків інтелігентів, результат роботи німецької розвідки та традиційного у таких випадках «австрійського генштабу». І раптом на їхніх очах 100-тисячна демонстрація під синьо-жовтими стягами заповнює київське середмістя, і самі журналісти «Киевлянина» чудово усвідомлюють, що пояснювати це якимось «генштабом» – то виглядати смішними і у власних очах, і в очах своїх читачів.

Перша чітко артикульована реакція «Киевлянина» на Українське Свято Свободи – у числі № 86 від 31 травня: минуло вже практично два тижні від дня масової української акції, національний рух триумфував на Київщині, Слобожанщині, Волині, Поділлі, розгорталася кампанія з підготовки до скликання на початку квітня 1917 р. у Києві Всеукраїнського національного конгресу, який надасть УЦР право репрезентувати цілий український терен. Далі мовчати було просто неможливо, тому «Киевлянин» примушений був висловитися. Спочатку на першій шпальті цього числа було (за підписом А. Єжова) опубліковано фейлетон «Впечатления. Будущее». Його автор почувує себе збентеженим: «До сих пор мы привыкли называть его (край докола Киева. – О. Х.) Россией. Оказывается же на деле, что это не так, и что мы живем вовсе не в России, а в «Украине». В государстве, никогда не существовавшем и тем не менее народившемся, как рождается сказочная греза в голове поэта» [9]. Із цього факту випливають і вельми сумні для автора висновки: «Несомненно, что я здесь родился, здесь вырос, жил

здесь, мыслил и чувствовал. И чувствовал себя дома. Теперь же мне говорят, что я здесь в гостях» [9]. Печаль автора збільшується ще й тому, що «есть масса людей, загипнотизированных «Украиной» и украинцами» [9]. Тим, кого лякає сама думка про те, що «астральное тело Украины приобретет плоть и кровь» [9], редакція «Киевлянина» пропонує свій рецепт порятунку: йдеться про створення «Общества юго-россов». Повідомлення про це «общество» видрукуване на другій шпальті цього ж числа «Киевлянина»: «Юго-россом называется тот, кто признает своим языком – русский литературный язык, а местом своей деятельности – территорию свободной Украины. Общество будет стараться освещать и отстаивать права национального меньшинства и бороться со всяким узко-национальным течением, откуда бы оно не исходило» [21]. Ніколи ні до, ні після цього про українство в «Киевлянині» у такій тональності більше не писалося (уже на початку квітня газета знову скотиться до позицій підкреслено шовіністичних, на яких часопис В. Шульгіна і стоятиме до кінця: «Этот край русский, русский, русский... Мы не отдадим его, – ни украинским предателям, покрывшим его позором, ни еврейским палачам, покрывшим его кровью» [29], – напише В. Шульгін у № 1 «Киевлянина» за серпень 1919 р., який вийшов відразу ж після захоплення Києва денікінцями), але того дня «Киевлянин» з очевидністю підписав акт повної і беззастережної капітуляції російського шовінізму перед силою українського національного руху. Він визнав, що існує не «Юго-Западный край», а «свободная Украина», і що росіяни у ній – це звичайна національна меншина.

«Мета маніфестації 19 березня була осягнена: вона виявила наглядно, яскраво й імпазантно, що українство – се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й піднімає» [6, с. 141], – підкреслив у «Споминах» М. Грушевський. Українство зі стану етнографічно-домодерного, коли його можна було «не помічати», стрімко почало підноситися до вимірів політико-реальних, здобуваючись на силу, стаючи «реальною присутністю» всюди – від університетської аудиторії до газетної редакції, військової казарми, міської площі. І день 19 березня 1917 р. відіграв у процесі такого переходу ключову роль, «одчинивши двері» у весну Великої Української революції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алчевська Х. Народний марш. *Известия Херсонского Уездного Земства*. Херсон, 1917. № 23.
2. Винар Л. «Вісті з Української Центральної Ради у Києві» з 1917 року. *Український історик*. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1978. № 1–3. С. 140 – 159.
3. В. П. Торжество на станиславовских курсах русского языка в Тернополе. *Киевлянин*. Киев, 1915. № 64.
4. В Петрограде. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 73.
5. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1921). Маляревский А. (Сумский А.). На переэкзаменовке П. П. Скоропадский и его время. Вышевич К. (Лосский К.). Украинский вопрос, Россия и Антанта. Репринтное издание. Киев: Академкнига, 2010. 297 с.
6. Грушевський М. Спомини. Частина II. *Київ*. Київ, 1989. № 8. С. 103 – 154.
7. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923 рр: у двох томах. Т. 1. Доба Центральної Ради. Київ: Видавництво «Темпора», 2002. 320 с.
8. Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654 – 1876). Львів: З друкарні Івана Айхенбергера і Сп., 1909. 38 с.
9. Ежов А. Впечатления. Будущее. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 86.
10. Єремійв М. Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 115 – 165.
11. Запрос в. к. Николая Николаевича. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 73.
12. Кириєнко О. Перші хвилини української революції у спогадах Людмили Старицької-Черняхівської. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 517 – 533.
13. Киев, 18 марта 1917 г. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 77.
14. К упразднению железнодорожных советов. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 77.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина третя. Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1934. 398 с.
16. Местные известия. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 61.
17. Местные известия. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 63.
18. Местные известия. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 70.
19. Міхновський М. Самостійна Україна; Справа української інтелігенції. Київ: МАУП, 2007. 352 с.
20. Наумов С. «Мене не викреслити при всьому бажанні з історії ніяк» (Христя Алчевська в українському національному русі поч. ХХ ст.). *Слово і час*. Київ, 1995. № 8. С. 26 – 32.
21. Общество юго-россов. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 86.
22. Онацький Є. Портрети в профіль. Чикаго: Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1965. 300 с.
23. Перша відозва Центральної Ради. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*: у двох томах. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1996. 589 с.

24. Сбор золота. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 77.

25. Совет общественных организаций. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 64.

26. Увеличение содержания железнодорожных служащих. *Киевлянин*. Киев, 1917. № 73.

27. Українська маніфестація в Петрограді. *Наше життя. Орган Петроградського Комітету Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії*. Петроград, 1917. № 1.

28. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр.: у чотирьох томах. Т. 1. Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. 152 с.

29. Шульгин В. Они вернулись. *Киевлянин*. Киев, 1919. № 1.

REFERENCES

1. ALCHEVSKA, Kh. (1917). People's March. *Izvestiya Khersonskogo Uyeznogo Zemstva*, (23). Kherson. [in Ukr.]

2. VYNAR, L. (1978). "News from the Ukrainian Central Council in Kyiv" since 1917. *Ukrainskyi istoryk*, (1–3). New York – Toronto – Munich, pp. 140–159. [in Ukr.]

3. V. P. (1915). A Celebration at the Stanislavsky Russian Language Courses in Ternopol. *Kievlyanin*, (64). Kyiv. [in Rus.]

4. In Petrograd. (1917). *Kievlyanin*, (73). Kyiv. [in Rus.]

5. GOLDENVEYZER, A. (2010). *From Kiev Memoirs (1917–1921)*; MALYAREVSKIY, A. (SUMSKIY, A.) (2010). *Re-Examining P. Skoropadsky and His Time*; VYSHEVYCH, K. (LOSSKIY, K.). (2010). *The Ukrainian Question, Russia, and the Entente*. Reprinted ed. Kyiv: Akademkniga, 297 p. [in Rus.]

6. HRUSHEVSKY, M. (1989). *Memoirs*. Part II. *Kyiv*, (8). Kyiv, pp. 103–154. [in Ukr.]

7. DOROSHENKO, D. (2002). *Era of the Central Council*, Vol 1 of *History of Ukraine, 1917–1923*: In Two Volumes. Kyiv: Tempora, 320 p. [in Ukr.]

8. DRAHOMANOV, M. (1909). The Lost Time: Ukrainians under the Kingdom of

Moscow (1654–1876). Lviv: Z drukarni Ivana Aikhenberhera i Sp., 38 p. [in Ukr.]

9. YEZHOV, A. (1917). Impressions. *Future. Kievlyanin*, (86). Kyiv. [in Rus.]

10. YEREMIIIV, M. (1974). Colonel Yevhen Konovalts against the Background of the Ukrainian Liberation Struggle. In: *Yevhen Konovalts and His Era*. Munich: Published by Yevhen Konovalts Foundation, pp. 115–165. [in Ukr.]

11. Request of Grand Duke Nikolay Nikolayevich. (1917). *Kievlyanin*, (73). Kyiv. [in Rus.]

12. KYRIIENKO, O. (2007). The First Minutes of the Ukrainian Revolution in the Memoirs of Liudmila Staritska-Cherniakhivska. In: *Ukrainskyi arkhheohrafichnyi shchorichnyk* (Ukrainian Historical Yearbook), Vol. 12. Kyiv, pp. 517–533. [in Ukr.]

13. Kiev, March 18, 1917. (1917). *Kievlyanin*, (77). Kyiv. [in Rus.]

14. On the Abolition of Railway Councils. (1917). *Kievlyanin*, (77). Kyiv. [in Rus.]

15. LOTOTSKYI, O (1934). *Pages of the Past*. Part III. Warsaw: Works of the Ukrainian Scientific Institute, 398 p. [in Ukr.]

16. Local News.(1917). *Kievlyanin*, (61). Kyiv. [in Rus.]

17. Local News.(1917). *Kievlyanin*, (63). Kyiv. [in Rus.]

18. Local News.(1917). *Kievlyanin*, (70). Kyiv. [in Rus.]

19. MIKHNOVSKIY, M. (2007). *Independent Ukraine; The Case of the Ukrainian Intelligentsia*. Kyiv: Interregional Academy of Personnel Management Press, 352 p. [in Ukr.]

20. NAUMOV, S. (1995). "They Cannot Cross Me Out of History with All the Will of the World" (Khrystia Alchevska in the Ukrainian National Movement of the Early 20th Century). *Slovo i chas*, (8). Kyiv, pp. 26–32. [in Ukr.]

21. The South-Russian Society. (1917). *Kievlyanin*, (86). Kyiv. [in Rus.]

22. ONATSKIY, Ye. (1965). *Side-Face Portraits*. Chicago: Ukrainian-American Publishing Union, 300 p. [in Ukr.]

23. The First Appeal of the Central Council. (1996) In: *Ukrainian Central Council. Documents*

and Materials: In Two Volumes. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 589 p. [in Ukr.]

24. Collecting Gold. (1917). *Kievlyanin*, (77). Kyiv. [in Rus.]

25. Council of Public Organizations. (1917). *Kievlyanin*, (64). Kyiv. [in Rus.]

26. Increasing Maintenance of Railway Employees. (1917). *Kievlyanin*, (73). Kyiv. [in Rus.]

27. Ukrainian Demonstration in Petrograd. (1917). *Nashe zhyttia*, (1). Petrograd. [in Ukr.]

28. KHRYSYTIUK, P. (1969). *Notes and Materials on the History of the Ukrainian Revolution of 1917–1920: In Four Volumes. Vol. 1. New York: Vydavnytstvo Chartoryiskykh*, 152 p. [in Ukr.]

29. SHULHIN, V. (1919). They Are Back. *Kievlyanin*, (1). Kyiv. [in Rus.]

Саме 19 березня 1917 р. і саме в Києві все кардинально змінилося: того дня Україна (наразі йдеться про її наддніпрянське осердя як генератор нашої етнічної пасіонарності і визначальний чинник історико-світоглядového формотворення концептів українського революційного зриву 1917–1921 рр.) з очевидністю для всіх здобулася на власну суб'єктність.

І тому такою важливою окреслюється необхідність не стільки навіть історико-фактологічного (бо основний масив належних до цього контексту фактів та подій вже достатньою мірою оприявнений у дискурсивному просторі нашої історіографії), скільки концепційно-українознавчого аналізу переходу від «України в собі» до «України для себе», від України етнографічно-літературної (дореволуційної) до України суверенно-інституційної та навіть міліарної (пробудженої «в огні і бурі революції»).